



MEMÒRIA ARQUEOLÒGICA
Dins el projecte de consolidació de l'església de
SANT VALENTÍ DE SALARSA, CAMPRODON (RIPOLLÈS)

Bibiana Agustí Farjas

Juliol 2015

CONTINGUTS

Fitxa tècnica	3
1. Introducció	4
2. Context històric	6
3. El projecte de consolidació	10
4. La intervenció arqueològica de 2013	12
5. La intervenció arqueològica de 2014	22
6. Referències bibliogràfiques	30

FITXA TÈCNICA

Lloc de la intervenció: Església de Sant Valentí de Salarsa

Població, comarca: Vall de Salarsa, Camprodon (Ripollès)

Coordenades: E(x)454344,8m – N(y)4683669,4m UTM 31N/EDS50

Protecció: BCIN

Època: segles XII-XIII; XV (estil Romànic)

Promoció: Diputació de Girona

Projecció: Arquitectes Lluís Bayona i Prats; Lluís Galià i Arpa (tècnic)

Historiador: Lluís Buscató i Somoza

Execució intervenció: IN SITU, SCP

Direcció arqueològica: Bibiana Agustí i Farjas

Tipus intervenció: preventiva terrestre

Activitat: control

Dates: de 9 al 20 de desembre de 2013 i de 18 al 29 d'agost de 2014

Expedient: 518 K121 N 172- 2013/1-10428 i 2014-11239

Resum: es presenten els resultats de les intervencions arqueològiques de seguiment de les obres de consolidació de l'església de Sant Valentí de Salarsa, destinades a consolidar el conjunt i evitar el perill de col·lapse parcial que presenten les restes de l'església.

Paraules clau: Sant Valentí de Salarsa, Vall de Salarsa, Camprodon.

1. INTRODUCCIÓ

Les dues intervencions arqueològiques han consistit en el seguiment de les obres de consolidació d'alguns elements constructius de l'església de Sant Valentí de Salarsa, dins el projecte de consolidació a càrrec de Lluís Bayona i Prats, cap del Servei de Monuments de la Diputació de Girona.

Es tracta d'un edifici romànic d'una sola nau amb absis semicircular sense elements decoratius i un porxo afegit a la cara oest, coincidint amb l'entrada actual. L'observació de l'exterior de l'edifici deixa veure una antiga porta tapiada en el mur de migdia i un contrafort al mur de tramuntana, a més d'una escala adosada en aquest costat i que serveix d'accés a l'espadanya.

L'informe arquitectònic previ a l'inici de les obres descriu un edifici que ja estava apuntalat però l'aparició de noves esquerdes i deformacions feien pensar en un perill de ruïna imminent. Les esquerdes es localitzaven tant a ponent sota la coberta com interiorment, amb un sostre que havia perdut la volta original. L'absis també tenia fisures que seguien les parets fins arran de terra i havia perdut la simetria. Les parets interiors presentaven fisures de dins a fora.

L'altitud del veïnat de Vall de Salarsa és de 947 m sobre el nivell del mar i la de l'emplaçament de l'edifici de 638 m snm, sobre un turó dins la vall que mena a Beget amb accés des de la urbanització de Font-Rubí.

Coordenades E(x) 4251,5m – N(y) 468365,0m UTM 31N/ETR589. E(x)454344,8m – N(y)4683669,4m UTM 31N/EDS50.

Memòria arqueològica: consolidació Església de Sant Valentí de Salarsa, Camprodon 2013-2014.
IN SITU, SCP

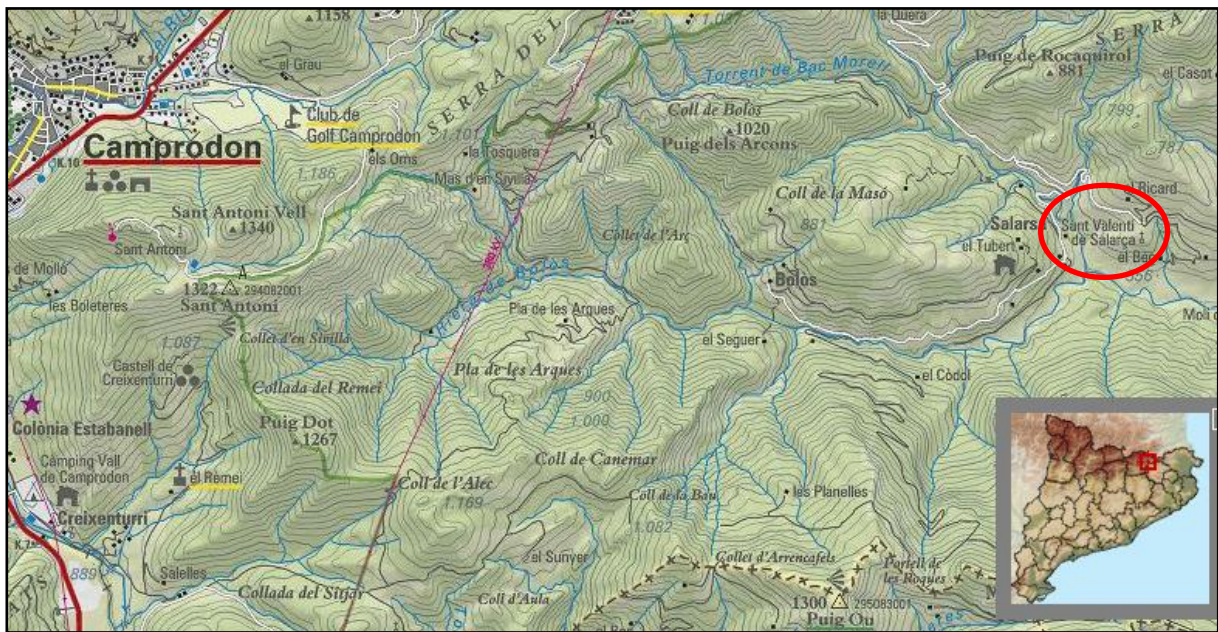


Figura 1: Mapa topogràfic. Encerclat en vermell el lloc de la intervenció. Font: ICC



Figura 2: Vista de l'emplaçament de Sant Valentí de Salarsa en una imatge d'arxiu



Figura 3: Vista de la construcció des de l'angle nord-oest, que permet observar el porxo de ponent, l'espadanya amb l'accés lateral i el contrafort (imatge d'arxiu)

2. CONTEXT HISTÒRIC¹

Les primeres referències documentals relatives tant a la vall com al lloc de Salarsa són de la primera meitat del segle X, l'any 937, quan s'esmenta en una escriptura de donacions del comte Sunyer de Barcelona [890-948] a favor del monestir de Santa Maria de Riudaura. Concretament, els topònims de *Salarzano* i *Arça* hi figuren com a límits territorials d'un alou que el comte concedí al cenobi. Pocs anys després, el 959, Miró [920-984], clergue i futur comte de Besalú, féu donació al monestir de Sant Joan de les Abadesses d'un alou situat "*ipsa Arza*". Aquest acte s'ha d'emmarcar en un llarg procés de consolidació del domini d'aquest monestir sobre la vall, que es consolidà al llarg dels segles següents. La construcció de Sant Valentí, l'any 1168, es destina a sufragània de la parròquia de Sant Cristòfor de Beget –que ja existia des de finals del segle X-, i depenent del monestir de Sant Joan de les Abadesses

¹ extret de la memòria històrica del projecte del Servei de Monuments DdGi, 2013

amb la funció de proporcionar serveis religiosos als habitants del vilar de Salarsa, tal com detalla l'acta de consagració de l'edifici²:

“L'any 1168 de l'Encarnació del Senyor i 32 del regnat del rei Lluís el Jove, el dia 15 de les calendes de desembre, va venir el senyor Ponç, bisbe de Tortosa per voluntat de Déu, i abat de Sant Joan, per l'ordre i els precs del venerable Gullem, bisbe de Girona, per consarar l'església en honor de Sant Valentí màrtir i prevere, que és al comtat de Besalú, a la parròquia de Sant Cristòfol de Beget, al vilar de Salarsa, la qual edificaren els veïns d'aquest lloc amb llurs almoines i treballs.”

És a dir, des dels seus orígens Sant Valentí nasqué com una esglésiola depenent de la parroquial de Beget, raó per la qual en l'acta de consagració no s'hi detallaven els delmes que li correspondrien si ho fos, atès que aquests restaven reservats a l'església matriu. Tanmateix, si que s'hi preveïé la concessió de béns espirituals a qualsevol persona que hi fes una donació.

Arquitectònicament l'edifici original era molt semblant a l'actual, atès que la seva estructura general no sembla haver sofert gaires modificacions al llarg del temps. Es tractava d'una petita esglésiola amb una única nau de secció lleugerament trapezoïdal i un absis orientat a llevant. La porta original, que posteriorment fou paredada –ha estat reoberta en una restauració recent-, es trobava situada a la façana de migdia i era formada per un arc de mig punt adovellat. Possiblement, aquesta anava precedida d'un petit porxo, tal com semblen indicar els enfonys que encara es poden observar a la part superior d'aquesta façana. Al bell mig de l'absis s'obre una finestra d'arc de mig punt i doble esqueixada, que era l'únic punt d'il·luminació l'interior que l'edifici tenia en origen. Amb tota seguretat també existia un campanar en espadanya de petites dimensions a la façana de ponent que, posteriorment, fou eliminat i substituït per l'existent actualment. Pel que fa als paraments dels murs, aquests són fets de carreus de dimensions reduïdes, però força regulars.

² MARTÍ i SOLER, Maria Lourdes, “Sant Valentí de Salarsa”, *Catalunya Romànica IV. La Garrotxa*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1990, p. 150.

Les dades documentals referents a Sant Valentí ens permeten confirmar la seva dependència de Sant Cristòfol de Beget. Per exemple, l'any 1276 tenim constància que Guillem de Ricards, obtentor de la capella de Sant Valentí de Salarsa, la resignà —és a dir, la cedí voluntàriament— a Berenguer de Fornells, capellà de Beget el dia 2 juliol. I aquest, ràpidament, el 13 del mateix mes, la traspassà al clergue Pere Esteve. És a dir, tot i ser una sufragània, Sant Valentí comptava per aquestes dates amb capellà propi. Aquesta dependència, a més, tal com es detallava a l'acta de fundació, no privava a l'església de rebre donacions, com la que féu l'any 1348 una tal Guillermina en el seu testament, que llegà a la capella "*duos solidos*". O que, poc després, el rector de Sant Cristòfol de Beget, Arnau Ricart, fes també una donació en el seu testament que permeté crear un benefici a la capella l'any 1390.³ O la cessió del delme de Begudà feta l'any 1372 per Marquesa, vídua del noble Ramon de Catllar.⁴ Amb el pas dels anys, sobretot a partir de mitjans segle XIV, possiblement a causa de la caiguda demogràfica que patí el país com a conseqüència de les pestes i guerres que l'assolaren, la sufragània de Sant Valentí perdé importància i la seva capellania esdevingué una ocupació a temps parcial del rector de torn de Beget o d'algun dels seus ajudants. Per exemple, l'any 1402 el prevere de la propera parròquia de Santa Maria de Bolòs, Guillem Ferrer, obtingué la llicència per binar (dir dues misses en un mateix dia), a Sant Valentí de Salarsa.⁵ Igualment, l'any 1406, Joan Quintà domer de Beget obtingué la llicència per actuar de la mateixa manera.⁶ Tot i així, la feina devia ser excessiva, atès que alguns anys després el mateix Joan Quintà obtingué permís per agafar un coadjutor.⁷

L'efecte que els terratrèmols del segle XV pogueren haver tingut sobre l'edifici no està documentat⁸, però és probable que patís desperfectes i que fossin la causa de la reconstrucció de la volta de la nau, ara apuntada i no de canó com era habitual en el moment de la construcció.

³ ADG, DOTALIES DE BENEFICIS, D-5, f. 244-247

⁴ ADG, DOTALIES DE BENEFICIS, D-6, f. 117v.

⁵ ADG, LLETRES 1362-1420, U-102, f. 24.

⁶ ADG, LLETRES 1362-1420, U-106, f. 81.

⁷ ADG, LLETRES 1362-1420, U-109, f. 16v (segona numeració).

⁸ OLIVERA, C et al., Els terratrèmols dels segles XIV i XV a Catalunya, BCN: ICC, p. 295 i 300.

Posteriorment, s'hi afegí un petit porxo, amb teulat a dos vessants –restaurat als anys vuitanta- a la façana principal de l'església. Aquesta actuació degué coincidir amb el tancament de la porta original i l'obertura de l'actual que, per donar major lluminositat a l'edifici, fou flanquejada per dues petites finestres quadrangulars. Poc després, ja entrat el segle XVIII, es bastí un nou gran campanar en espadanya, de dues obertures, dels quals encara es conserven les campanes (una datada l'any 1733 i l'altra del 1761). Sens dubte, els costos d'aquesta actuació foren enormes per una petita esglésiola com era Sant Valentí, de manera que la nova campana no s'acabà de pagar totalment fins l'any següent, quan també es feren les cadenes i ferros per aquests elements. De fet, els recursos de l'obreria eren força escassos, la qual cosa denota l'escassa demografia de la zona, i amb prou feines permetien cobrir les despeses mínimes produïdes pel manteniment del culte. Estructuralment, però, aquestes reformes no foren gaire encertades per a l'estabilitat de la construcció, atès que han estat l'origen d'algunes de les patologies que pateix. Posteriorment, per facilitar l'accés a aquest campanar es bastí una escala d'obra que encara es conserva, recolzada a la façana nord de l'església i al contrafort.

L'edifici fou objecte d'una primera restauració per part del Servei de Monuments a principis dels anys vuitanta del segle XX, ja que estava greument deteriorat i presentava diverses esquerdes, sobretot a la zona de l'absis i la façana de migdia, que amenaçaven la seva estabilitat. L'actuació consistí bàsicament en la refonamentació de la zona de l'absis i el sanejat de les esquerdes. També es reobrí l'antiga porta romànica –que ara funciona com un punt de llum natural-, tot i que es continua utilitzant com a accés principal la de ponent. Finalment, es va refer la coberta del porxo i de l'església, tot aprofitant les teules, i es va construir una reixa de ferro a l'escala que mena al campanar, per restringir-ne l'accés.

3. EL PROJECTE DE CONSOLIDACIÓ⁹

La funcionalitat del projecte ha estat la consolidació del conjunt per evitar el perill de col·lapse parcial que presentaven les restes de l'ermita, amb els seus murs i voltes trencats i un estat ruïnós del conjunt.

L'estudi geotècnic previ va posar en evidència una qualitat regular (tipus III en E1) del sòl damunt del qual s'alça l'edifici, amb una petita expansió, però que no justifica les patologies observades, desenvolupades en els darrers 10-15 anys. Concretament, segons l'esmentat estudi, el coeficient d'amplificació del terreny és de $C=1.56$ i l'acceleració sísmica bàsica és de 0.11. Això vol dir que l'impacte dels sismes és més rellevant i s'amplifica en aquest terreny. El projecte arquitectònic fa un seguiment dels sismes que hi ha hagut en els últims anys al Ripollès i destaquen diversos terratrèmols de grau 3 o superior durant el 2000, 2003 i 2004; essent el major el 21/9/2004 de magnitud 4.

L'aixecament de la planimetria de l'edifici havia permès observar uns gruixos molt grans sota la coberta de la volta, sobretot a la nau on el gruix mínim arriba als 90 cm, i que s'expliquen per la modificació que data del segle XVIII o XIX, amb el sobrealçament de la coberta per amagar el pinyó, del qual queden restes visibles entre la nau i l'absis. L'augment de pes que havia comportat aquesta reparació incrementava el problema d'inestabilitat de l'edifici.

El projecte de restauració es va plantejar en diverses fases, la primera de les quals es va dur a terme durant al 2013: consolidació del teulat de l'absis (Agustí, 2013; Agustí Farjas, 2014) i de l'estructura de l'espadaña. La resta de la coberta estava prevista en la intervenció de 2014, per bé que les complicacions tècniques van postergar la coberta de la nau per a una intervenció posterior.

En la primera fase (2013) es van retirar les teules registrant els diferents elements que composaven la volta i que havien motivat el sobrealçat. L'obra preveia petits

⁹ extret de la memòria arquitectònica del Servei de Monuments DdGi, 2013

cosits amb fibres de carboni, sobretot a les esquerdes de la nau, l'absis i l'espadanya, i l'anivellament de la coberta interior mitjançant una capa de formigó de calç. Sobre aquesta es preveia la construcció de petits envanets per fer una solera ceràmica i, a sobre, disposar-hi els elements de teula vella, reaprofitats per a les cobertores, mentre que les teules noves es destinen a les canaleres. També calia apuntalar completament l'absis i un ull de l'espadanya, que tenia l'arc trencat.

A l'absis, a causa del considerable desplom de la volta es va col·locar un tirant d'acer inoxidable mate, amb unes creus exteriors de ferro corten per estabilitzar el seu moviment. Les parets es van cosir amb morter de calç i el lligat de les pedres no només a la pell sinó també a l'interior. A més, a les parets interiors es preveia repicar les parts de guix i morter de ciment remolinat, després de practicar algunes cales per contrastar o descartar l'existència de restes de pintura.

Al porxo calia substituir la biga del carener que presentava una fletxa excessiva, respectant l'acabat de jàsseres, cabirons i llates de roure. Calia mantenir l'estat de les cornises.

En aquestes intervencions no es preveia intervenir en el sòl, si no que es preveïa la possibilitat de fer una refonamentació general, sigui amb recalçaments o amb micropilotatge, en una fase posterior.

4. LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA de 2013

La intervenció arqueològica es va plantejar com un seguiment de l'operació de desmuntatge del teulat de l'absis tal com la descriu el projecte arquitectònic i l'assessorament tècnic en les tasques de consolidació.

El desmuntatge del teulat de l'absis

L'operació de desmuntatge de l'absis va consistir en retirar de manera successiva les teules, el nivell de preparació i arribar a les restes de cobertes anteriors.

En aquesta primera operació veiem reparacions puntuals que han estat fetes amb ciment ràpid i morter recent, i que pensem que poden correspondre a la intervenció de consolidació d'inici dels anys vuitanta.

En el procés de desmuntatge del nivell de preparació del teulat hem pogut veure una disposició de lloses cavalcades que responen a una coberta enllosada que presenta dues fases diferents:

- la fase més recent correspon a la part superior de la coberta i presenta un pendent més acusat que la part inferior, que reposa sobre el mur. La nova construcció s'entrega als murs de la nau incidint profundament en l'estructura (mur de llevant de la nau) i tallant la part més alta de la cornisa de travertí que sostenia la primera coberta de la nau, a una alçada menor que l'actual.



Figura 4: diferents vistes de la preparació per a la col·locació de teules



Figura 5: aspecte general del nivell base de preparació del teulat.

Entenem que pot tractar-se d'una reparació important que s'hauria fet després d'un deterior en època antiga, i que podria correspondre al moment de moviments sísmics importants a inicis del segle XV (sismes de 1421-1427).



Figura 6: Absis enllosat. En aquestes imatges es pot observar el canvi important de pendent de la nova coberta d'enllosat.

Per bé que les esquerdes estructurals ja eren visibles immediatament després de retirar el nivell de preparació del teulat, es van fer molt més evidents a mesura que es va anar retirant les peces més inestables de la darrera coberta de lloses, deixant a la vista les enormes obertures que ja vèiem des de la lectura vertical dels murs i des de l'interior de l'edifici.



Figura 7: Absis enllosat. En aquestes imatges es pot observar com la nova coberta d'enllosat talla la cornisa de sosteniment de la coberta original de la nau



Figura 8: les esquerdes de la coberta deixen visible els elements de la volta.

La consolidació de l'estructura s'ha realitzat després de retirar les peces soltes, les restes de morter disgregat i restes de sediment terrós, ajudats per mitjans mecànics.

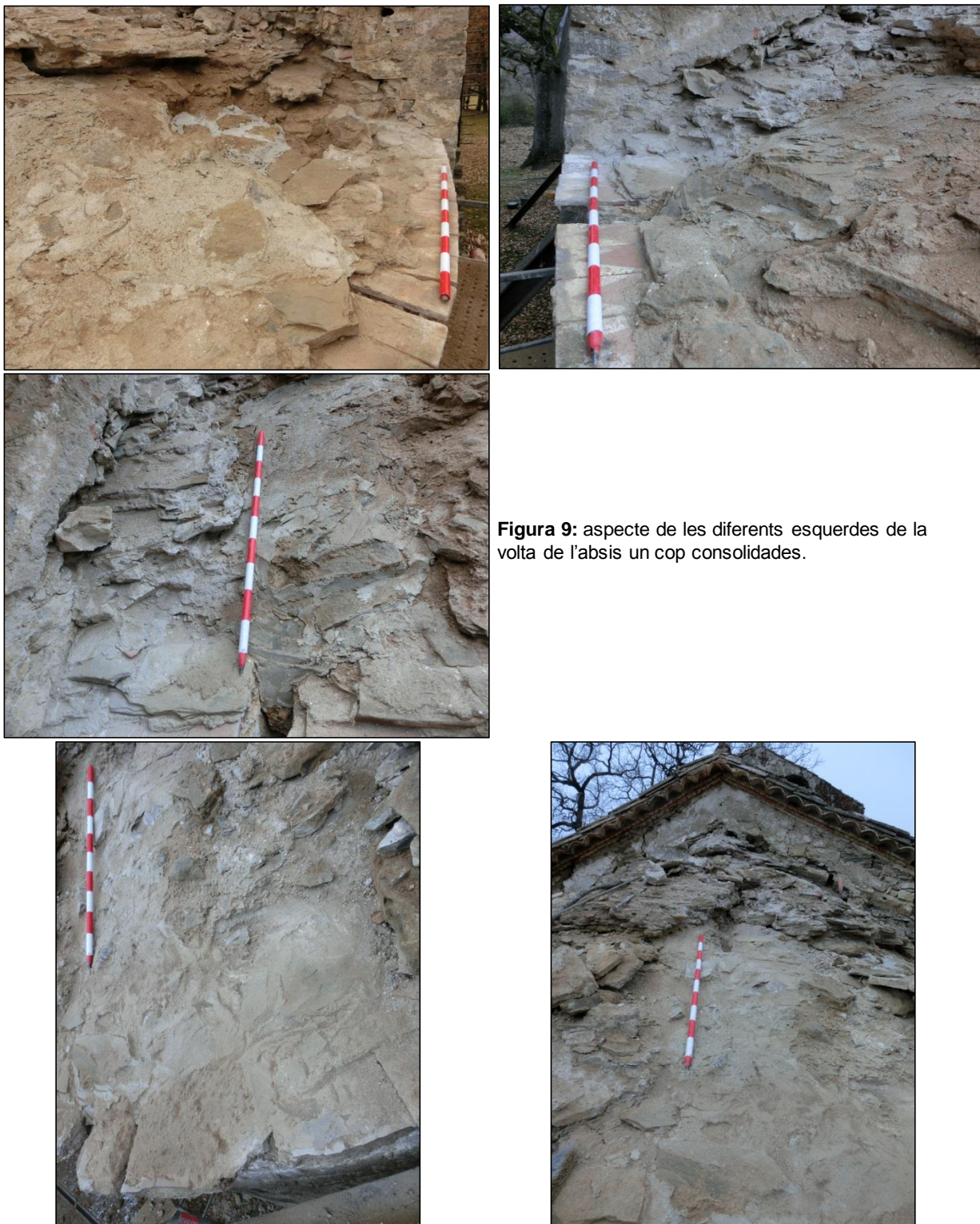


Figura 9: aspecte de les diferents esquerdes de la volta de l'absis un cop consolidades.

Les cales dels murs interiors

L'acabat actual dels murs interiors de l'església és a base d'una capa irregular de guix que ha estat aplicada sobre una base de morter groller. Per bé que aquest acabat es troba en molt mal estat es fa evident que caldrà substituir-lo per un acabat homogeni i que sigui més estable. Amb aquesta idea, als murs interiors de la volta de l'absis i sobre l'arc de llevant de la nau s'hi han practicat diferents cales de manera aleatòria per tal de prospectar la presència de restes polícromes.



Figura 10. Localització de les cales del mur interior de l'absis, a l'àrea del pantocràtor.

El resultat ha estat sempre negatiu en aquest sentit. Tanmateix, en la major part dels casos, s'ha pogut registrar un acabat d'enlluït de bona qualitat. Aquest enlluït conserva un nivell de preparació de morter de calç i sorra fina aplicat sobre les pedres del mur, amb diferents gruixos.

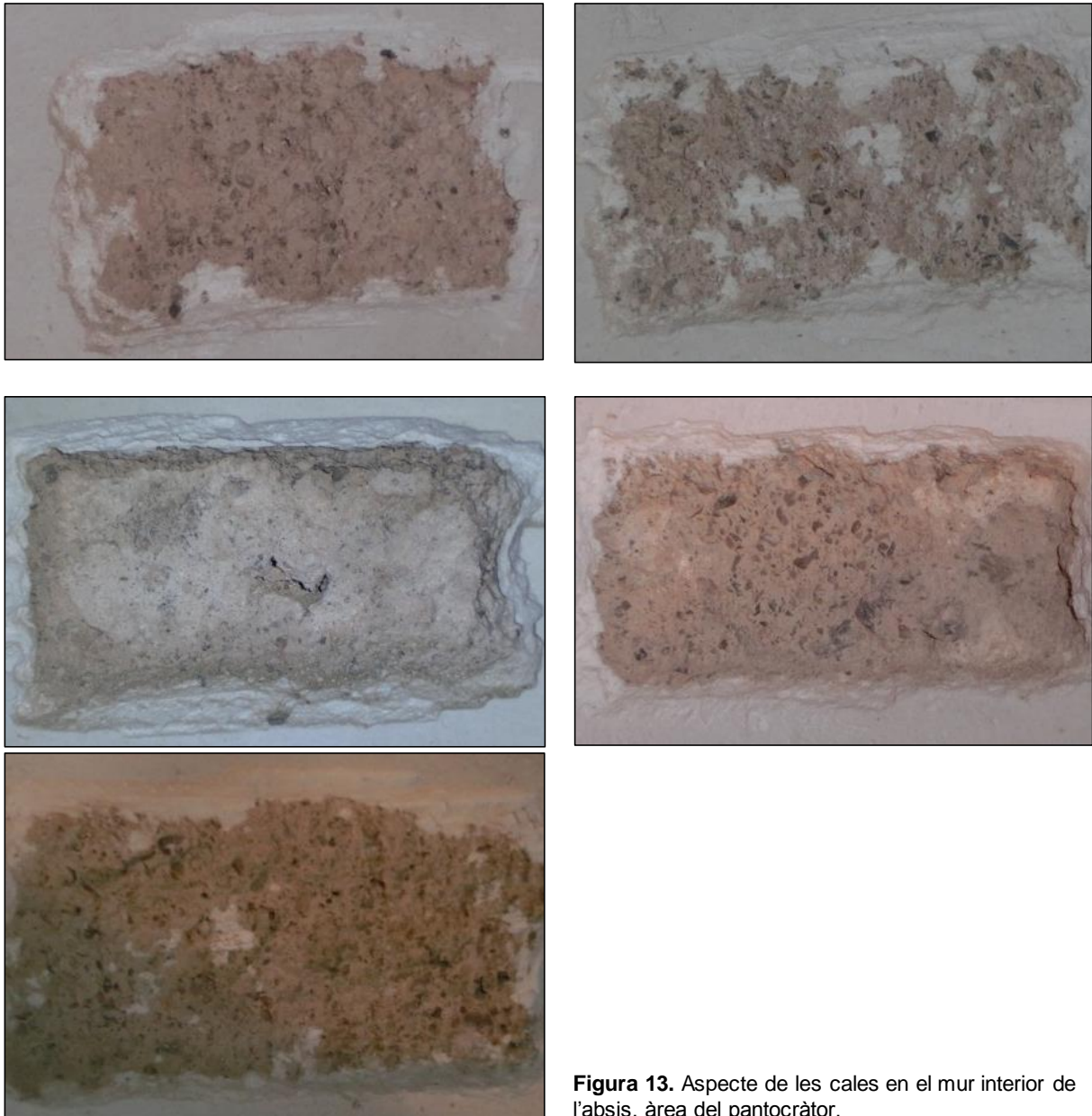


Figura 13. Aspecte de les cales en el mur interior de l'absis, àrea del pantocràtor.

L'arc que separa el mur de llevant de l'absis presenta esquerdes importants, algunes de les quals amb una deformació plàstica d'aspecte sísmic. La base de la volta és de pedres de travertí i volcànica que es conserven en mal estat i que han estat regularitzades mitjançant un gruix important de morter. Aquesta part ha estat coberta amb la capa d'enlluït de morter fi que actualment presenta una coloració ocre clara.



Figura 11: Localització de les cales del mur est de la nau.



Figura 12: Cales en els murs de la capçalera de la nau

En la cala que correspon a la línia sagital de la nau (figura 12, posició inferior central) hem pogut registrar una reparació antiga d'una esquerda axial i que havia estat farcida amb tiges de ferro aprofitades (claus, fragments d'eines) i consolidades amb morter de calç i sorra amb graveta de color fosc.

5. LA INTERVENCIÓ ARQUEOLÒGICA de 2014

La intervenció arqueològica es va plantejar com un seguiment de l'operació de desmuntatge del teulat de la nau, tal com es descriu en el projecte arquitectònic, i l'assessorament tècnic en les tasques de consolidació.



Figura 13: Inici de l'obra estiu de 2014. Vista de la cara nord.

El desmuntatge del teulat de la nau

L'operació de desmuntatge de la nau va consistir en la retirada successiva de les teules (figura 5), el nivell de preparació i les restes inestables de cobertes anteriors, fins arribar a l'estructura de la volta.

En la primera part de l'operació hem vist reparacions puntuals que han estat fetes amb ciment ràpid i morter recent, i que poden correspondre a la intervenció de consolidació dels anys vuitanta.

La base d'accés a l'espadanya (figura 5) és una estructura en plataforma sobreposada sobre el teulat més recent, amb accés esglaonat pel vessat nord. Les diferents restes de morter i ciment delaten que ha estat reparada en almenys una ocasió recentment, i refeta completament després de la darrera coberta amb teules, atès que abans havia funcionat amb la coberta de lloses. La plataforma anivellada a la base de l'espadanya presenta una superfície pavimentada amb grans lloses, fracturades, amb una reparació central de rajoles i perforada per al pas de la corda de les campanes. A la seva base nord, els graons parteixen de la mateixa cota que la cornisa procedents de l'escala adosada a la façana nord; aquí l'escala estalvia les filades de teules inferiors i s'adapta a la coberta teulada a partir del cinquè graó, quan assoleix la cota suficient amb el major pendent de l'escala en relació al vessant del teulat.



Figura 14: Vista de l'espadanya a l'inici de l'obra



Figura 15: Vista zenital de l'enllosat de la plataforma de l'espadanya, amb un dels orificis per a la corda de la campana.



Figura 16: aspecte de l'accés esglaonat a l'espadanya en el vessant nord de la coberta.

La plataforma d'accés a l'espadanya està formada per lloses planes disposades en paret seca en les filades superiors, mentre que en les inferiors, i només en el vessant sud, són blocs de travertí retallats en secció còncava, simulant la forma de les teules. Aquests blocs podrien haver format part de la base original de l'espadanya i funcionat amb la coberta de lloses.



Figura 17: Diferents aspectes de la plataforma d'accés a l'espadanya: sobre el vessant sud del teulat



Figura 18: vista des de llevant. Detall de la disposició d'elements de l'estructura.



Figura 19: detall de les peces de travertí retallades amb secció còncaua

En el procés de desmuntatge del nivell de preparació del teulat el nivell de preparació de la darrera coberta apareixia molt deteriorat, amb reparacions diverses i ja mostrava les esquerdes estructurals (figures 11 i 13).

Hem registrat una seqüència de diferents cobertes, responent a diferents reparacions parcials:

- Una coberta de teules visible a l'inici de l'obra i que ocupa tota la nau.
- Una coberta de teules per sota de la més recent que ocupa només la part superior del vessant sud (figura 12) i que ha aprofitat restes de lloses disposades en sentit est-oest per a la base del carener.
- Una coberta de lloses calcàries, cavalcades, que ocupa tota la coberta en diferents graus de preservació (figures 12, 14, 15, i 16).



Figura 20: aspecte del vessant nord i el vessant sud un cop retirada la primera coberta de teules. Esquerdes longitudinals en sentit oest-est.



Figura 21: Vessant sud. Per sota la preparació de la darrera, s'observa una segona coberta – parcial- de teules, amb un carener de lloses reaprofitat com a base del carener de teules superior i les lloses que apareixen per sota de la segona coberta.



Figura 22: En el vessant nord, per sota de la coberta de teules, aparegué un nivell molt deteriorat format per restes de lloses.



Figura 23: Detall de les restes de lloses de coberta disposades sobre la volta

Per bé que les esquerdes estructurals ja eren visibles immediatament després de retirar el nivell de preparació del teulat, es van fer molt més evidents a mesura que es va anar retirant les peces més inestables de la darrera coberta de lloses, deixant a la vista les enormes obertures que ja prevèiem des de l'interior de l'edifici.

A la base del pinyó sobre l'absis s'observen les lloses disposades per a la coberta antiga, al mateix nivell on es conserven els orificis obsolets que haurien servit per a passar les cordes de les campanes d'un campanar desaparegut. En aquesta imatge s'evidencia el gran volum de material que ha hagut de suportar la coberta de l'edifici si ens fixem en l'alçat de la darrera coberta.



Figura 24: extrem de llevant de la coberta de la nau, un cop retirades les restes de cobertes fins la volta.



Figura 25: les esquerdes de la coberta deixen visible els elements de la volta.

La consolidació de l'estructura s'ha realitzat després de retirar les peces soltes, les restes de morter disgregat i de sediment terrós, ajudats per mitjans mecànics.

En cap de les dues intervencions -2013 i 2014- s'ha intervingut en el sòl ni s'ha recuperat material arqueològic.

6. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

ADG, DOTALIES DE BENEFICIS, D-5, f. 244-247

ADG, DOTALIES DE BENEFICIS, D-6, f. 117v.

ADG, LLETRES 1362-1420, U-102, f. 24.

ADG, LLETRES 1362-1420, U-106, f. 81.

ADG, LLETRES 1362-1420, U-109, f. 16v (segona numeració).

AGUSTÍ FARJAS, B. 2014: Església de Sant Valentí de Salarsa (Camprodon, el Ripollès). XII Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona. Intervencions bienni 2012-2013.

BAYONA PRATS, LI. 2013: Projecte de consolidació de l'església de Sant Valentí de Salarsa (Camprodon, Ripollès). Servei de Monuments DdGi, 2013 i 2014. (inèdit)

MARTÍ i SOLER, Maria Lourdes, "Sant Valentí de Salarsa", *Catalunya Romànica IV. La Garrotxa*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1990, p. 150.

OLIVERA, C. et al., Els terratrèmols dels segles XIV i XV a Catalunya, BCN: ICC, p. 295 i 300.

Bibiana Agustí i Farjas, juliol 2015